

REPRESENTATIE ZONDER PARTIJEN

De vergeten alternatieven

A.P.M. Lucardie

Inleiding

‘Political parties have emerged and survived in every regime that claimed its legitimacy, in full or in part, from the concepts of consent and representation’, aldus de Israelische politicoloog N. Yanai.¹ Zijn veronderstelling dat partijen onmisbaar zijn in een moderne, vertegenwoordigende democratie wordt weliswaar in brede kring aanvaard, maar is niet zo eenvoudig te bewijzen of zelfs plausibel te maken. Immers, zonder al te veel inspanning kan men al een half dozijn vormen van representatie bedenken waarbij partijen geen rol hoeven te spelen:

1. functionele representatie ‘van boven af’, via beroepsorganisaties of ‘standen’ (corporatisme);
2. functionele representatie ‘van onderop’, via bedrijfsraden of arbeidersraden (radendemocratie);
3. territoriale representatie door (lokaal bekende) personen;
4. ‘sortitieve’ representatie door middel van loting;
5. ‘individuele’ representatie door advocaten: het libertarisch ideaal;
6. ‘virtuele’ of digitale representatie: via internet en/of opiniepeilingen en kiezersonderzoek.

Nu kan men tegenwerpen dat deze vormen van representatie misschien wel denkbaar, maar theoretisch incoherent en praktisch niet goed realiseerbaar zijn – om van hun (on)wenselijkheid maar te zwijgen. In deze bijdrage tracht ik na te gaan of deze kritiek hout snijdt. Van de genoemde zes alternatieve representatievormen worden kort de theoretische rechtvaardiging en eventuele praktische realisatie onderzocht. De lezer wordt daartoe meegenomen op een reis door tijd en ruimte, die voert van Midden-Europa in het interbellum via het klassieke Athene naar het eigentijdse Libië en Oeganda, om langs het middeleeuwse Ierland te eindigen in de nabije toekomst van ons eigen land. Uiteraard zal die reis een

wat vluchtig karakter moeten hebben, want de ruimte in dit Jaarboek is beperkt.

1. Functionele representatie van bovenaf: corporatisme

Functionele representatie via beroepsgroepen, gilden of standen, lijkt het meest voor de hand liggende alternatief voor de volksvertegenwoordiging die we nu kennen. In de Middeleeuwen was dit alternatief immers de normale vorm – zij het in een andere context. Heimwee naar de Middeleeuwen inspireerde vaak het corporatisme in de twintigste eeuw, ook al probeerde het zich aan te passen aan de industriële samenleving.² Binnen deze nog zeer veelvormige politieke stroming kan men weer een gematigde of liberaal gezinde en een radicale of autoritair gezinde variant onderscheiden. De gematigde corporatisten zagen functionele representatie als aanvulling op de parlementaire democratie, terwijl de radicalen parlement en partijen liefst helemaal zagen verdwijnen. Voor het onderwerp van dit vertoog is de tweede stroming natuurlijk interessanter dan de eerste.

Een invloedrijk theoreticus van het radicale corporatisme was de Oostenrijker Othmar Spann, van 1919 tot 1938 hoogleraar politieke economie en maatschappijleer in Wenen. Hij pleitte voor een holistische of ‘universalistische’ benadering: ‘der Einzelne ist nur als Bestandteil des Ganzen vorhanden’, maar ‘das Ganze ist nie fertig, sondern immer im Fluss’.³ Consequent bestreed hij alle vormen en implicaties van het individualisme, zowel in de wetenschap (causaal denken, inductieve methode), als in de ethiek (utilisme) en in de samenleving, waar hij kapitalisme, liberalisme en democratie als manifestaties van individualisme zag. Individualisten gingen uit van de gelijkheid van mensen, universalisten van hun (functionele) ongelijkheid. Universalisten moesten dus ook wel de democratie in beginsel afwijzen: ‘Nicht die Mehrheit von unten her soll über die Wahrheit abstimmen, sondern das Beste von oben her soll herrschen’.⁴

Daartoe wilde Spann de samenleving in een vijftal standen verdelen, die elk een zekere autonomie zouden genieten: ongeschoolde arbeiders, vaklui, zelfstandige ondernemers, leidinggevende dienaren van de staat, en wijzen of (hoog)leraren. De organisatie van elke stand zou zaken als inkomens, prijzen en andere arbeidsomstandigheden kunnen regelen. De standsorganisaties zouden elk vertegenwoordigers aanwijzen voor een ‘Ständehaus’, waar algemene (kader)wetten vastgesteld zouden worden; ook daar bij voorkeur niet in plenaire zittingen bij meerderheid van stemmen, maar zoveel mogelijk ‘sachliche Verhandlungen der unmittelbar beteiligten Fachgruppen’, dus in commissies van deskundigen.⁵ Deze

standenvertegenwoordiging zou zich niet moeten bemoeien met de kerntaken van de staat, binnenlands en buitenlands beleid. Dat was het terrein van de 'staatsstand' of 'Höchststand', de speciaal daarvoor opgeleide staatslieden: 'Der staatstragende Stand und sein Führer muss...bedingungslos Herr im Hause bleiben.'⁶ Deze Leider diende waarschijnlijk getrapt door leiders van de overige standen gekozen te worden. Voor politieke partijen was in dit systeem eigenlijk geen plaats, al wilde Spann in de standenvertegenwoordiging eventueel wel 'Sachparteien' toelaten.

Anders dan de meeste utopisten zag Spann zijn politieke ideaal tot op zekere hoogte werkelijkheid worden in Oostenrijk, toen minister-president Dolfuss in 1933 het parlement naar huis stuurde en een jaar later een nieuwe grondwet afkondigde die van Oostenrijk een 'christliche Ständestaat' zou maken. Die grondwet was duidelijk geïnspireerd door Spann, al werd officieel vaker de pauselijke encycliciek *Quanta cura* als bron genoemd.⁷ Er zouden zeven 'Berufsstände' komen – industrie en mijnbouw, handwerk, handel en verkeer, banken en verzekeringen, land- en bosbouw, vrije beroepen, overheid – die elk vertegenwoordigd zouden worden in de *Bundeswirtschaftsrat*. Deze Economische Raad zou samen met de eveneens corporatief samengestelde *Bundeskulturrat*, een Staatsraad en vertegenwoordigers van de deelstaten (*Länderrat*) het nieuwe parlement (*Bundestag*) mogen kiezen. Dat parlement bleef echter ondergeschikt aan de regering, die een groot deel van de wetgevende macht uit kon oefenen (via noodwetten en decreten, eventueel ook via een volksstemming) en bovendien de kandidaten voor de Economische Raad en Culturele Raad moest goedkeuren. Kandidaten moesten lid zijn van het *Vaterländische Front*, een massaorganisatie die het nieuwe bewind in het leven riep om steun te verwerven onder de bevolking.⁸ In de praktijk kreeg de regering nog meer macht dan op papier, omdat de standsorganen niet zo vlot van de grond kwamen. Alleen de boeren en de ambtenaren lieten zich goed organiseren, stellen E. Tálos en W. Manoschek vast.⁹ In de andere sectoren werkten met name de werknemers weinig mee. Toch hadden de standsorganisaties wel enige invloed. Het Vaderlandse Front bleek een weinig effectieve en weinig homogene organisatie, waar de verschillende regeringsgetrouwe groeperingen en (intussen opgeheven) partijen wedijverden om invloed – met name de Christelijk-Sociale Partij van Dolfuss en de *Heimwehr*-organisaties.¹⁰ Spann was dan ook niet erg tevreden met het nieuwe bestel, dat bovendien nog te veel individualistische restanten zoals vrijheidsrechten handhaafde. Wat dat betreft verwachtte hij meer van Hitler dan van Dolfuss en de zijnen. Spann deelde weliswaar niet het racisme en antisemitisme van de nazi's, maar dacht hen met zijn universalistische school wel wat

bij te kunnen sturen. Daarom opende hij een fles champagne op de dag van de *Anschluss*. Twee uur later kwam de Gestapo hem arresteren: zijn bewondering voor Hitler was blijkbaar niet wederzijds.¹¹ Overigens werd Spann na vijf maanden vrijgelaten en in 'ballingschap' gestuurd naar zijn familiebezit in Burgenland: wellicht een teken dat de nazi's hem toch enigszins als geestverwant zagen.

Een corporatieve staat werd nazi-Duitsland echter niet. Ook het fascistische Italië, hoewel in naam corporatief, voldeed eigenlijk niet aan de idealen van Spann. Wel ging de opbouw van de beroepsstandsorganisaties of corporaties daar verder dan in Oostenrijk, maar hun invloed was zo mogelijk nog geringer. Weliswaar konden zij kandidaten voordragen voor de Corporatieve Kamer van Afgevaardigden, het wetgevende orgaan, maar uiteindelijk wees de Grote Fascistische Raad de leden van die Kamer aan en moest die keuze nog bekrachtigd worden door een volksstemming.¹² Nog belangrijker: in het fascistische Italië werd de politieke partij als intermediair tussen regering en volk niet vervangen door corporaties, maar als het ware verabsoluteerd, in de vorm van de fascistische eenheidspartij. In nazi-Duitsland was dat in nog sterkere mate het geval. Een totale staat kan per definitie geen corporatieve staat zijn, zoals de historicus M. Schneller duidelijk maakt: in laatstgenoemd geval genieten immers de corporaties een zekere autonomie ten opzichte van de staat.¹³ Het valt in de praktijk dus niet mee, een voorbeeld van een zuiver corporatieve staat te vinden. Zelfs het Portugal van Salazar, vaak als model van een corporatieve staat beschouwd, was eigenlijk een mengvorm van corporatieve, autocratische en parlementaire elementen.¹⁴ Een Corporatieve Kamer stond de regering vooral als raadgevend orgaan terzijde en genoot formeel minder macht dan de Nationale Vergadering, die overigens evenmin veel te vertellen had: de macht lag in feite bij de regering. Deze semi-corporatieve orde heeft in Portugal de Tweede Wereldoorlog overleefd en is uiteindelijk pas in de Anjerrevolutie van 1974 verdwenen.

Nederland is nooit tot corporatieve staat uitgeroepen – ook al bezat onze Sociaal-Economische Raad vooral in de jaren vijftig in de praktijk wellicht meer invloed dan de Oostenrijkse *Bundeswirtschaftsrat* in de jaren dertig. Ook in ons land vonden autoritair-corporatieve denkbeelden wel vrij veel weerklank in de jaren twintig en dertig, met name bij extreemrechtse groeperingen als het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH), de Algemene Nederlandse Fascisten Bond (ANFB) en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in haar beginjaren.¹⁵ In meer gematigde vorm leefden ze ook in de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), al kreeg C.P.M. Romme, buitengewoon hoogleraar in Tilburg en minister van Sociale Zaken van 1937 tot 1939, uiteindelijk onvoldoende steun

voor zijn plan om een deel van de Tweede Kamer door bedrijfsschappen en andere corporaties te laten kiezen.¹⁶

Na 1945 verloor het corporatisme als politieke stroming veel aan invloed, vooral door zijn associatie met het fascisme, al bleef het zoals vermeld tot 1974 in Portugal deel van de heersende staatsideologie en werden in enkele Latijns-Amerikaanse landen zoals Peru in de jaren zestig en zeventig ook experimenten in corporatieve richting ondernomen.¹⁷ Over het algemeen lijkt het autoritaire corporatisme met zijn functionele representatie ‘van bovenaf’ bij een bepaalde ontwikkelingsfase van het moderne kapitalisme te horen, waarin de heersende politieke klasse haar vertrouwen in de parlementaire democratie verliest. Een corporatieve kamer (of iets dergelijks) dient dan vooral als surrogaat-parlement, om een autoritair bewind nog enige legitimatie te verschaffen. De klassentegenstellingen worden in theorie verzoend, in feite onderdrukt. Binnen de corporatieve kamer is de arbeidersklasse over het algemeen ondervertegenwoordigd, of zelfs alleen indirect vertegenwoordigd door werkgevers, wanneer werkgevers en werknemers gedwongen lid worden van eenzelfde beroepsorganisatie. Al met al lijkt het dus niet helemaal onbegrijpelijk dat politicologen functionele representatie ‘van bovenaf’, via corporaties, niet meer als serieus alternatief voor parlementaire partijdemocratie beschouwen.

2. Functionele representatie van onderop: radendemocratie

De Eerste Wereldoorlog bracht in veel deelnemende landen een radicalisering teweeg binnen delen van de arbeidersbeweging. Dat uitte zich zowel in Rusland als in Duitsland in stakingen, die vaak door een comité of raad van afgevaardigden uit verschillende bedrijven geleid werden. In Rusland waren deze *sovety rabotsjich depoetatov* overigens al korte tijd in 1905 opgetreden, maar in de revolutie van 1917 wisten ze zich langer te handhaven en bovendien de politieke macht te veroveren – althans voor korte tijd.¹⁸ In Duitsland oefenden *Arbeiter- und Soldatenräte* eveneens kortstondig de macht uit, met name in Bremen en München in januari respectievelijk april 1919.¹⁹ In datzelfde jaar werd ook in Hongarije een radenrepubliek uitgeroepen, die vier maanden later een bloedig einde vond.²⁰

Deze radenrepublieken werden vaak ideologisch gerechtvaardigd als ‘dictatuur van het proletariaat’ in de marxistische traditie, maar soms ook als vorm van zelfbestuur in de anarchistische traditie. In de Commune van Parijs, door Marx in 1871 al meteen als voorbeeld van de dictatuur van het proletariaat aangeprezen, herkende men vaak een voorloper van de radendemocratie.²¹ De meeste marxisten zagen de raden echter als

tijdelijke overgangsverschuiven of afwijkingen op de weg naar het socialisme; slechts een radicale minderheid beschouwde radendemocratie en socialisme als Siamese tweeling. Deze minderheid ontwikkelde in de jaren twintig een eigen theorie die meestal 'radencommunisme' wordt genoemd. Bekende theoretici waren de Duitser Otto Rühle en de Nederlander Anton Pannekoek. Beiden waren aanvankelijk actief in de uiterste linkervleugel van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD). Deze vleugel scheidde zich tijdens de Eerste Wereldoorlog af en stichtte eind 1918 met enkele andere groepen de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD). Een jaar later maakten de radencommunisten zich ook van deze partij los, toen die de strategie en het organisatiemodel van de Russische communisten – de bolsjewieken – over ging nemen. Zij richtten vervolgens de *Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands* (KAPD) op. Rühle werd reeds eind 1920 uit de KAPD gestoten en weigerde zich nog bij enige partij aan te sluiten.²² In 1921 stichtten hij en zijn medestanders de *Allgemeine Arbeiter-Union Einheitsorganisation* (AAUE), die evenals de arbeidersraden politiek en economisch (klassen)belang direct wilden verbinden zonder bemiddeling van een politieke partij, door arbeiders in hun bedrijven te organiseren en te mobiliseren voor de revolutie. Partijen waren in zijn ogen per definitie burgerlijke organisaties, die dan ook tegelijk met de hele burgerlijke samenleving moesten verdwijnen. Naar het voorbeeld van de burgerlijke staat is de partij autoritair-centralistisch georganiseerd, geleid door professionele politici die steeds verder vervreemd raken van hun achterban. Dat gold voor de SPD, maar nog sterker voor de KPD, 'die nur eine westeuropäische Filiale von Turkestan ist'.²³ Deze deformatie van de arbeiderspartijen achtte Rühle onvermijdelijk, want arbeiders kunnen alleen proletarisch en socialistisch bewustzijn ontwikkelen binnen hun bedrijf; daarbuiten worden ze gevangen in burgerlijke instituties en gaan dus ook burgerlijk denken.²⁴

Ook Pannekoek verloor alle vertrouwen in politieke partijen en parlementair optreden. Als gevolg van de concentratie van kapitaal raakte volgens hem ook de politieke macht geconcentreerd en verloor het parlement zijn vermogen om klassenbelangen binnen het kapitalisme te verzoenen. Zogenaamde socialistische en communistische partijen dienden steeds meer het belang van de bourgeoisie, die haar macht verder versterkte op ideologisch terrein. Arbeiders kunnen zich daarvan niet bevrijden door een partijleider te volgen, maar alleen door zich in hun bedrijven te organiseren en raden te vormen.²⁵ Pannekoek nam zelfs afstand van het communisme als aanduiding van zijn gedachtegoed en noemde het in 1946 'een verderfelijke ideologie' die slechts een vorm

van staatskapitalisme in Rusland had gebracht, dat voor de arbeiders 'een zwaardere slavernij' betekende dan het kapitalisme in het Westen.²⁶

Aan het eind van de jaren twintig is de radendemocratische of raden-communistische beweging mede door eigen verdeeldheid volstrekt marginaal geworden. In de jaren zestig vonden haar opvattingen echter opnieuw gehoor, nu niet zozeer onder arbeiders maar onder radicale studenten, in Duitsland en andere Westerse landen.²⁷ Via de studentenbeweging drongen ze soms ook verder door, bijvoorbeeld in de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), die in 1977 in haar actieprogramma koos voor een 'socialistische radenrepubliek'. De kandidaten voor die raden 'dienen niet geleverd te worden door partijen die een verkiezings-cirkus opvoeren, maar moeten naar voren komen vanuit een actief deelnemen aan organisatievormen op het desbetreffende werkterrein'.²⁸ De kritiek op politieke partijen en parlementaire democratie werd daarbij nog enigszins verfijnd. In de naoorlogse periode van het 'georganiseerde kapitalisme' zouden partijen van klassenpartijen tot volkspartijen worden, zonder veel ideologische verschillen, geleid door een oligarchie van beroepspolitici en grotendeels gefinancierd door de staat.²⁹ De oligopolie- en kartelvorming op economisch gebied werd weerspiegeld in het partijstelsel – kritiek die overigens in de jaren negentig ook is verwoord door politicologen zonder zulke radicale opvattingen.³⁰ Volgens de politicoloog J. Agnoli diende het parlement langzamerhand meer als 'Transmissionsriemen der Entscheidungen politischer Oligarchien' en als 'Repräsentation der Herrschaft', in plaats van als vertegenwoordiging van het volk.³¹

Een radendemocratie zou in radicale ogen beter in staat zijn aan oligarchisering en vervreemding weerstand te bieden dan de parlementaire democratie. Daarvoor worden vier uiteenlopende argumenten aangevoerd. In de eerste plaats belichamen raden een vorm van (min of meer) directe democratie. De arbeiders (of soldaten, boeren, studenten) kunnen hun al te eigenzinnige afgevaardigden te allen tijde terugroepen en vervangen door meer gehoorzame vertegenwoordigers. Bovendien kunnen zij hun afgevaardigden een 'last' of imperatief mandaat meegeven. Tussen afgevaardigde en kiezers staan geen partijen met eigen belangen: 'die Partei muss sich mit der Konstituierung des Rätekongresses als erledigt aufgeben'.³² In de tweede plaats vertegenwoordigen de leden van de raden geen 'ge-atomiseerd' electoraat maar een vaste en 'natuurlijke' gemeenschap van collega's ('kameraden') in een bedrijf, die elkaar dagelijks spreken en dus ook gezamenlijk hun vertegenwoordiger tot de orde kunnen roepen.³³ In de derde plaats verenigen de raden uitvoerende met wetgevende macht, in tegenstelling tot het 'burgerlijke' parlement dat zijn besluiten niet zelf kan uitvoeren en zelfs de wetgevende macht vaak

moet delen met de regering. In de vierde plaats ten slotte doorbreken de arbeidersraden de scheiding tussen politiek en economie, en tussen staat en bedrijfsleven, die mede de machteloosheid van het 'burgerlijke' parlement veroorzaakt heeft. De arbeidersraden bemoeien zich zowel met het beleid van de bedrijven waaruit ze zijn afgevaardigd als met het bestuur van het gebied waar zij werkzaam zijn – gemeente, regio, rijk. In de revolutionaire overgangperiode moeten ze die macht over bedrijven nog delen met de door kapitalisten aangestelde bedrijfsleiders, maar in een radencommunistische of -socialistische samenleving zijn de arbeiders baas over hun bedrijf.

De geschiedenis is niet erg vriendelijk voor de radendemocratie geweest. Men kan dit natuurlijk aan ongunstige externe omstandigheden wijten: economische blokkade, militair ingrijpen, gebrek aan effectief leiderschap. Het valt echter zelfs een sympathisant van de raden moeilijk te ontkennen dat de radenrepublieken intern nogal zwak, verdeeld en ondoelmatig gefunctioneerd hebben. Ze waren zo een al te gemakkelijke prooi voor agressie van buiten (als in Duitsland en Hongarije) of van binnen (de bolsjewieken in Sovjet-Rusland). Men kan zich afvragen of een radendemocratie op langere termijn zelfs onder ideale omstandigheden tot stabiele beleidsvorming en belangenbehartiging in staat zou zijn. Ook zonder manipulatie door een politieke partij lijkt de kans groot dat de grote meerderheid van arbeiders na de revolutie belangstelling verliest voor het werk van hun afgevaardigden en uiteindelijk de vorming van een min of meer professionele bestuurderselite gaat tolereren. Bovendien zal de macht van de ambtenaren waarschijnlijk sterk toenemen, zoals de Duitse historicus E. Kolb al in de radenrepublieken van Bremen en Beieren waarnam.³⁴ Conclusie: men kan het politicologen tegenwoordig niet erg euvel duiden dat zij de functionele representatie van onderop, via raden, niet meer erg serieus nemen als alternatief voor representatie via partijen.

3. Territoriale representatie door personen

Territoriale representatie door personen is eigenlijk de meest eenvoudige vorm van representatie: het land wordt opgedeeld in kieskringen en de burgers van elke kieskring kiezen uit een aantal kandidaten de persoon die zij het meest geschikt achten hen in het parlement te vertegenwoordigen. Het zou ook getrapd kunnen gebeuren: burgers kiezen een kiescollege dat vervolgens parlamentsleden mag aanwijzen. Nederland kende deze getrapte variant van territoriale representatie van 1813 tot 1848; daarna de directe variant, tot de opkomst van partijen en 'partijdige' kiesverenigingen daar in de loop van de negentiende eeuw een eind aan

maakte. Zowel liberalen als conservatieven bleven echter nog vrij lang hun afkeuring over 'partijerschap' uitspreken en nationale eensgezindheid bepleiten.³⁵

In de twintigste eeuw kan men in ons land (en de rest van Europa) een dergelijke volksvertegenwoordiging zonder partijen alleen nog in sommige (kleinere) gemeenten aantreffen. In andere delen van de wereld is het echter nog steeds, of juist opnieuw, de normale vorm van representatie. In landen als Pakistan, Ghana en Oeganda werden na het vertrek van de koloniale overheersers ervaringen opgedaan met een meerpartijstelsel en met een eenpartijstaat, die niet onverdeeld gunstig waren. Partijen verscherpten de toch al vaak explosieve tegenstellingen tussen etnische en religieuze groepen in de bevolking, stelden de (militaire) machthebbers aldaar in 1958, 1982 respectievelijk 1986 vast.³⁶ Partijen zaaiden verdeeldheid tot op het laagste niveau, in dorpen en families, ten koste van de (traditionele) solidariteit en compromisbereidheid. Dat gevoel leefde niet alleen bij militairen, maar ook bij veel dorpelingen zelf, volgens veldonderzoek in Oeganda verricht door de antropoloog M. Karlström.³⁷ Bovendien werden partijen overheerst door stedelijke intellectuelen met weinig oog voor de belangen van de grote massa op het platteland.³⁸

In plaats van een 'Westerse', op partijen gebaseerde democratie zouden voorstanders van deze representatievorm een populistische of communalistische democratie zonder partijen willen invoeren. Populistisch, omdat het volk zonder tussenkomst van partijen en intellectuele elites zijn vertegenwoordigers zou kiezen; en bovendien omdat het soms op lokaal niveau direct aan het bestuur deel zou nemen. Communalistisch, omdat men uitging van een (nog) niet door politieke of sociale tegenstellingen verdeelde dorpsgemeenschap, die eensgezind afgevaardigden kon aanwijzen voor een volksvertegenwoordiging op hoger niveau. Die afgevaardigden zouden dan wel bekende en vertrouwde personen uit het dorp zijn. Die personen zouden op hun beurt als kiescollege fungeren voor de verkiezing van een nationaal parlement. Een dergelijk getrappt stelsel van vertegenwoordiging lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met populistische idealen van directe democratie. Die tegenspraak valt niet helemaal op te lossen met een beroep op sociale homogeniteit en eensgezindheid. Getrapte verkiezingen maken het echter wel mogelijk dat de kiezer zijn vertegenwoordigers persoonlijk kent, wat bij directe verkiezingen in een land van enige omvang vrijwel onmogelijk lijkt. In een puur populistisch bestel zou de kiezer bovendien zijn vertegenwoordigers terug kunnen roepen als ze zijn belangen niet meer bevredigend behartigen.

Veldmaarschalk Mohammed Ayub Khan en Yoweri Museveni, die in Pakistan respectievelijk Oeganda een partijloze democratie in trachtten te voeren, gingen niet zo ver in populistische richting. Dat deed wel de Libische leider, kolonel Moammar Gadhafi. Hij presenteerde zijn opvattingen als een door de Koran geïnspireerde ‘Derde Universele Theorie’, na liberalisme en marxisme, die de gebreken van die twee op maatschappelijk en politiek gebied zou opheffen. Klassenstrijd zou plaats maken voor samenwerking en medezeggenschap, beslissingen zouden op elk niveau door de betrokkenen in overleg en overeenstemming (*shoera*) genomen worden.³⁹ Libië zou het voorbeeld geven van een politieke eenheid zonder staatsapparaat, een massademocratie of *jamahiriyya* (afgeleid van *jamahir* = massa). Terwijl in liberale en marxistische staten het volk de macht in feite afstond aan politici en bureaucraten, houdt het die in de *jamahiriyya* zelf in handen. Elke Libische burger maakt deel uit van een lokaal volkscongres, dat niet alleen besluiten neemt over aangelegenheden van het betreffende dorp, district of stadsdeel, maar ook kwesties van nationaal belang bespreekt. De resultaten van die besprekingen worden meegenomen door de afgevaardigden van het lokale volkscongres naar het Algemene Volkscongres, het hoogste orgaan van de *jamahiriyya*. Dat Algemene Volkscongres bestaat niet alleen uit afgevaardigden van de lokale en regionale volkscongressen, maar ook uit gedelegeerden van vakbonden en andere functionele organisaties. Afgevaardigden (en andere functionarissen) zijn terugroepbaar vanuit hun ‘basis’, de lokale volkscongressen. De *jamahiriyya* vertoont dus ook kenmerken van een radendemocratie, temeer daar bedrijven en instellingen in beginsel bestuurd worden door hun werknemers, via door hen gekozen ‘volkscomités’. Niettemin lijkt de territoriale representatie toch nog iets belangrijker dan de functionele.⁴⁰

Gadhafi verkeerde in de voor een utopist benijdenswaardige positie dat hij zijn Universele Theorie onmiddellijk in praktijk kon brengen. Weliswaar trad hij in 1974 af als president om zich meer aan theorievorming te kunnen wijden, dankzij een hecht netwerk van politieke kameraden – de club van ‘Vrije Officieren’ die in 1969 de macht greep – en persoonlijk charisma bleef Gadhafi waarschijnlijk toch de machtigste man in Libië. Aan het eind van de jaren zeventig versterkte hij die macht nog met hulp van een netwerk van ‘revolutionaire comités’, bestaande uit jonge, gedreven aanhangers van zijn ideaal die leiding gingen geven aan de volkscongressen en volkscomités op de verschillende niveaus. Daarbij werden terreur en geweld niet geschuwd. Ook de rechterlijke macht, die tot 1979 nog een zekere onafhankelijkheid genoot, kwam onder druk van de revolutionaire comités te staan. Libië begon zo meer op een totalitaire – zij het slecht georganiseerde – eenpartijstaat te lijken dan op een populistische

sche democratie. Tegelijkertijd geeft de oprichting van de revolutionaire comités echter aan dat de een paar jaar eerder ingevoerde volkscongressen niet geheel aan Gadhafi's verwachtingen voldeden. De kolonel klaagde dan ook openlijk over apathie en gebrek aan deelname van de leden van de volkscongressen.⁴¹ Na 1987 dwong toenemende weerstand uit de bevolking Gadhafi tot een beperkte vorm van liberalisering, waarbij de revolutionaire comités een bescheidener rol kregen toebedeeld en particuliere bedrijven op kleine schaal weer werden toegestaan. Militaire tegenslagen en dalende olieprijsen hadden hier natuurlijk ook iets mee te maken. De *jamahiriyya* is immers een 'rentenier-staat', die dank zij de olie-export vrijwel onafhankelijk leek van belastinginkomsten uit eigen land en daarmee ook van wensen en weerstanden van de eigen bevolking.⁴² Dat gaf de leiders weliswaar de vrije hand om hun politieke experimenten uit te voeren, maar door gebrek aan terugkoppeling bleef die uitvoering vaak oppervlakkig en onvolledig. Veel Libië-kenners verwachtten dan ook dat de *jamahiriyya* Gadhafi niet lang zal overleven.⁴³ Niettemin heeft Gadhafi's systeem al een kwart eeuw bestaan – zij het in voortdurend wisselende gedaante. Dat is langer dan de *basic democracy* die Ayub Khan in 1959 in Pakistan trachtte op te bouwen: een getrappt systeem van territoriale representatie zonder partijen dat reeds tien jaar later, in het jaar van zijn gedwongen aftreden, afgeschaft werd. Een soortgelijk systeem werd in 1986 door Yoweri Museveni in Oeganda ingevoerd.⁴⁴ Ook daar nam de druk van (min of meer legale) oppositiebewegingen echter toe en slopen de partijen toch haast heimelijk het politieke bestel weer binnen.⁴⁵ Alleen in dun bevolkte eilandstaten in de Stille Oceaan blijkt representatie door partijloze personen wel duurzaam en democratisch te functioneren.⁴⁶ Al met al lijkt territoriale representatie via partijloze personen in moderne, verstedelijkte samenlevingen hooguit als tijdelijk alternatief voor de bevolking aanvaardbaar – wanneer partijen zich al te sterk met etnische of regionale groepen vereenzelvigd hebben om een parlementaire democratie naar Westers model te laten gedijen. Westerse politicologen zien die mogelijkheid misschien iets te gemakkelijk over het hoofd.⁴⁷

4. Sortitieve representatie door middel van loting

Selectie van volksvertegenwoordigers door het lot kwam in de Oudheid vrij veel voor: niet alleen in Athene in de vijfde en vierde eeuw voor Christus, maar ook in vele andere Griekse stadstaten. Loting werd opnieuw toegepast in Italiaanse stadstaten in de Middeleeuwen, maar raakte daarna in onbruik – afgezien van de 'gezworenen' in de jury-rechtspraak in Groot-Brittannië en andere landen.⁴⁸ In de politieke theo-

rie bleef sortitieve representatie (*sortitio* = loting in het Latijn) tot het eind van de achttiende eeuw echter een belangrijk kenmerk van democratie, zoals de Franse politiek filosoof B. Manin laat zien: daarover verschilden Aristoteles, Montesquieu en Rousseau niet wezenlijk van mening.⁴⁹ Verkiezing van vertegenwoordigers gold als kenmerk van een aristocratie. In de Amerikaanse en Franse revoluties ging men daar anders over denken, ook al bleef men nog wel enige spanning voelen tussen een parlementair stelsel en het democratisch beginsel. In de loop van de negentiende eeuw verdween ook die spanning. Zo werd ten slotte in de twintigste eeuw ‘parlementaire democratie’ haast een pleonasme, terwijl het voorheen als een contradictio in terminis zou zijn beschouwd. In de jaren tachtig van deze eeuw echter werd loting opnieuw ontdekt en bepleit door sommige voorstanders van radicale democratisering.

De filosofe B. Goodwin schetst zelfs – niet zonder relativiserende ironie overigens – een utopische staat, Aleatoria genaamd, waar alle politieke en maatschappelijke posities door middel van loting worden verdeeld.⁵⁰ Zij acht loting in veel opzichten een rechtvaardiger verdelingsbeginsel dan verdienste (*merit*). Verdienste is immers buitengewoon moeilijk onpartijdig vast te stellen of te objectiveren en hangt bovendien in veel gevallen sterk af van erfelijke aanleg. Erfelijkheid is eigenlijk ook een loterij, maar dan één die in een mensenleven niet regelmatig herhaald kan worden, in tegenstelling tot de ‘Total Social Lottery’ die elke vijf jaar in Aleatoria plaats vindt. Een belangrijk nadeel van verdeling volgens (zogenaaemde) verdienste vindt zij voorts de elitaire pretenties die doorgaans met verdienste gepaard gaan, en de ressentimenten aan de andere kant van de streep. Loting kent die nadelen niet, een winnaar van een gunstig lot kan moeilijk trots zijn op zijn lot. Loting compenseert als het ware erfelijke ongelijkheid en biedt iedereen gelijke kansen. Een door loting samengestelde volksvertegenwoordiging zou daarenboven een open debat en stemming volgens eigen geweten in plaats van partijdiscipline bevorderen. Partijen zouden nauwelijks nog een rol spelen.⁵¹ Goodwin erkent echter ook nadelen van representatie via loting: bureaucraten zouden hun macht verder kunnen uitbreiden ten koste van de (minder ervaren en vaak minder hoog opgeleide) volksvertegenwoordigers.

Een combinatie van representatie via loting en verkiezing wordt voorgesteld door de Amerikaanse politieke publicisten E. Callenbach en M. Phillips.⁵² Zij zouden het Amerikaanse *House of Representatives* willen vullen met een aselechte steekproef van alle volwassen burgers, elk jaar voor een derde te vernieuwen. Het huidige Huis van Afgevaardigden is volgens hen al lang niet meer representatief voor de bevolking die het zou moeten vertegenwoordigen: het bestaat voor het overgrote deel uit welgestelde, blanke mannen, en voor ongeveer de helft uit juristen. In

opvattingen wijken de afgevaardigden ook af van die van de doorsnee burger, met name in kwesties van oorlog en vrede, milieubeleid en abortus. Callenbach en Phillips wijten dat niet alleen aan sociale afkomst, maar ook aan de invloed van 'moneyed interests', grote bedrijven die via allerlei stichtingen en *Political Action Committees* de verkiezings- en herverkiezingscampagnes van de congresleden financieren. Loting zou aan deze geldverslindende verkiezingen een einde maken. Bovendien zouden vrouwen, etnische minderheden en arme Amerikanen meer kans maken hun stem in het Huis te laten horen. De ingelote volksvertegenwoordigers zouden waarschijnlijk ook meer open staan voor nieuwe problemen en ideeën, ze zouden zich minder door partijdiscipline laten leiden, en meer samenwerken dan de gekozen afgevaardigden. Hoewel Callenbach en Phillips veel vertrouwen hebben in het gezonde verstand van de doorsnee Amerikaan, willen ze ter wille van de in Amerika zo belangrijk geachte 'checks and balances' naast dit nieuwe *Representative House* de Senaat in de oude, gekozen vorm voort laten bestaan. Enigszins cynisch stellen ze vast: 'the Senate would rely on the moneyed interests that secured its members' election, and the House would rely on its role as direct representative of the people at large.'⁵³

Dergelijke voorstellen mogen nu wellicht wereldvreemd en utopisch klinken, maar kunnen verwijzen naar een eerbiedwaardig verleden. In de vijfde en vierde eeuw voor Christus werd de Raad (βουλή) van de stadstaat Athene immers ook door loting samengesteld. Nu kan men deze Raad niet helemaal met een modern parlement vergelijken. De hoogste macht op wetgevend gebied lag in Athene immers bij de volksvergadering (ἐκκλήσις), waaraan alle burgers (dat wil zeggen alle vrije volwassen mannen wier ouders in Athene geboren waren) deel konden nemen. De volksvergadering, die minstens veertig keer per jaar op de Pnyx in Athene bijeenkwam, besliste niet alleen over wetsvoorstellen, maar ook over oorlog en vrede, verdragen, en tal van bijzondere gevallen die in ons bestel door een minister of een ambtenaar zouden worden afgehandeld. Zo koos de volksvergadering elk jaar de tien bevelhebbers van de krijgsmacht (στρατηγοί) en later, in de vierde eeuw, ook de beheerders van verschillende fondsen en de opzichter van de watervoorziening.⁵⁴ De macht van de volksvergadering was bijna onbeperkt; alleen als zij besluiten nam die een burger in strijd achtte met de wet, kon hij door middel van een bijzondere aanklacht (γραφὴ παρανομίας) bij een gerechtshof van gezworenen trachten te bereiken dat het besluit werd vernietigd.⁵⁵ Deze gerechtshoven van gezworenen (δικαστήρια), die dus een niet onbelangrijke politieke functie vervulden, werden overigens ook door middel van loting samengesteld. Een tweede beperking voor de almacht van de volksvergadering vormde de regel dat haar besluiten voor-

bereid en uitgevoerd moesten worden door de Raad. Deskundigen verschillen van mening over de invloed die de Raad daarbij op de volksvergadering kon uitoefenen, maar lijken het er wel over eens dat deze in feite als ‘lynch-pin of the constitution’ fungeerde.⁵⁶

De Raad telde 500 leden, verdeeld over de tien ‘stammen’ en hun ‘gemeenten’ (δημοι), ongeveer naar evenredigheid van inwonertal. Aanvankelijk werden de leden waarschijnlijk gekozen, maar vanaf het midden van de vijfde eeuw ingeloot. Kandidaten meldden zich in het algemeen zelf en moesten in een soort examen (δοκιμασία) aantonen dat ze eerbare burgers waren. Tot in de vierde eeuw moesten ze bovendien een minimum aan vermogen bezitten.⁵⁷ Na afloop van hun termijn (van een jaar) werden ze opnieuw aan de tand gevoeld, nu vooral over hun financiële handelingen. Binnen de Raad werd de bestuursarbeid verdeeld. De leden uit een bepaalde ‘stam’ vormden om de beurt het dagelijks bestuur (enigszins vergelijkbaar met de regering in een modern bestel) en zaten dan ook de volksvergadering voor. Daarnaast werden commissies ingesteld voor bijzondere taken. Voor de uitvoering van zijn beleid kon de Raad op een bescheiden aantal ambtenaren een beroep doen, grotendeels ook door het lot aangewezen burgers, en ten dele slaven.

De fragmentarische gegevens die we over het functioneren van de Atheense democratie in het algemeen en de Raad in het bijzonder bezitten (enkele korte teksten, inscripties, redevoeringen en toespelingen in toneelstukken) laten geen grondige evaluatie van sortitieve representatie toe. De indruk bestaat echter dat het systeem redelijk gefunctioneerd heeft.⁵⁸ Het is niet zozeer aan interne spanningen als aan druk van buiten (de Macedonische heerschappij) bezwaken. Spanningen waren er natuurlijk wel. Er werd veel geklaagd over corrupte beambten (vooral juryleden) en over factiestrijd. Partijen in de moderne betekenis waren er niet, maar wel politieke vriendengroepen of ‘clubs’ (ἐταίρεια) rond politieke leiders, die soms samenzweringen op touw zetten om de democratie omver te werpen.⁵⁹

Voorstanders van sortitieve representatie als Callenbach en Phillips zouden niet helemaal tevreden zijn over Athene. Een volmaakte afspiegeling van de Atheense burgerij vormde de Raad waarschijnlijk niet, de ‘arbeidersklasse’ (θητες) in de ruime zin van het woord stelde zich vermoedelijk zelden kandidaat en deed er – voor zover al aanwezig – zelden haar mond open. Niettemin nam een groot deel van de Atheense burgers aan het politieke leven deel – zowel in de stadstaat als in de gemeenten. Gezien de vrij grote welvaart en culturele bloei die Athene in deze periode kende, kan men het bestuur van de stadstaat ook niet van verregaande incompetentie beschuldigen – al maakte men wel eens ernstige blunders.

Met enige voorzichtigheid zou men hieruit misschien toch mogen opmaken dat representatie door loting niet per se tot een regering van domoren en nietsnutten moet leiden, zoals critici vaak vrezen.⁶⁰ Hoewel er in de huidige liberale politieke cultuur grote weerstand tegen deze vorm van representatie blijkt te bestaan, lijkt het toch wat al te gemakkelijk er in beschouwingen over representatie geheel aan voorbij te gaan.

5. Individuele representatie door advocaten: het libertarisch ideaal

Het libertarisme ontstond als zelfstandige politieke stroming aan het begin van de jaren zeventig in de Verenigde Staten en verspreidde zich vervolgens over de rest van de Westerse wereld. De Amerikaanse *Libertarian Party* werd reeds in 1971 opgericht, de Nederlandse Libertarische Partij pas in 1993.⁶¹ Het libertarisme eist in zekere zin de erfenis op van het klassieke liberalisme, die moderne liberalen al lang geleden verkwanseld zouden hebben.⁶² De moderne liberalen hebben immers de sociale verzorgingsstaat in wezen geaccepteerd, die volgens de libertariërs de vrijheid van de individu op velerlei wijzen aan banden legt. Voor de libertariërs is vrijheid (van persoon en eigendom) het absolute goed, en geweld of dreiging met geweld tegen persoon of persoonlijk eigendom het absolute kwaad.⁶³ Liberalen beschouwen weliswaar die vrijheid ook als een waardevolle zaak, maar laten in de praktijk vaak waarden als gezag, nationaal belang, fatsoen of democratie prevaleren – bijvoorbeeld als het gaat om gebruik van (hard) drugs, pornografie, naaktloperij of dienstweigering. De politieke filosoof N. Barry ziet daarin ook een principieel verschil: liberalen aanvaarden het gezag van de staat, zolang die tenminste een rechtsstaat is die de klassieke grondrechten respecteert, terwijl libertariërs van mening zijn dat ‘no political authority may have more power than that attributed to individuals: and this axiomatic requirement would seem to hold independently of the demands of social order’.⁶⁴ Voor de klassieke liberalen was de sociale orde weliswaar gediend bij vrijheid van de individu, die vrijheid zou niet ten koste mogen gaan van orde en fatsoen. Erg scherp is de grens tussen liberalisme en libertarisme echter (nog) niet. Ook tussen libertarisme en anarchisme loopt geen scherpe grens maar een grijs overgangsgebied, dat dan ook wel aangeduid wordt als ‘anarcho-kapitalisme’ of (nog verwarrender) ‘anarcho-liberalisme’; libertariërs zelf noemen het ook wel ‘kritarchisme’: streven naar de heerschappij (αρχη) van het recht, of de rechter (κριτης).⁶⁵ Een belangrijk theoreticus van deze stroming is de Amerikaanse vrijdenker M. Rothbard.

Juist dit anarcho-kapitalisme of anarcho-liberalisme is hier van belang, aangezien het meer dan de overige (meer gematigde) verschijningsvor-

men van het libertarisme op gespannen voet staat met parlementaire democratie en politieke partijen. De meer gematigde libertariërs nemen genoeg met een minimale staat die zich beperkt tot handhaving van recht, orde en veiligheid. Die staat heeft een wetgevend orgaan nodig, en dat moet natuurlijk door de burgers in vrijheid gekozen worden. De anarcho-kapitalisten of kritarchisten willen echter de staat helemaal afschaffen en politie, justitie en defensie aan particuliere ondernemers uitbesteden. Een parlement is dan eigenlijk niet meer nodig. Sterker nog, een parlement zou zoals elke instelling zichzelf taken gaan toeëigenen en de zojuist afgeschafte staat sluipenderwijs weer trachten te herstellen. Een democratisch gekozen parlement meent immers maar al te vaak als een moderne Leviathan de soevereiniteit van de burgers in zich te belichamen. Daar komt nog bij dat in de praktijk van de parlementaire democratie groepen of partijen die belang menen te hebben bij subsidies of uitkeringen van de staat, veelal coalities sluiten die meer invloed uitoefenen dan de grote massa van burgers die belang hebben bij een vrije markt zonder staat.⁶⁶

Met de afschaffing van de staat zal ook elke vorm van politieke representatie overbodig worden, strikt genomen. In de plaats van politieke representatie treedt de juridische representatie of 'kritarchie'. Burgers zullen hun belangenconflicten oplossen door bemiddeling of bindende arbitrage te vragen van een 'particuliere rechter' of andere jurist. Die juristen zullen dan wellicht ook beslissingen nemen die we nu 'politiek' noemen. Zo zou bijvoorbeeld een vereniging van bewoners van een bepaalde buurt of streek die door een industrie vervuild wordt, een jurist in de arm nemen om sluiting of tenminste schadevergoeding van de vervuilende bedrijven te eisen. Die bedrijven kunnen de eis natuurlijk naast zich neerleggen, maar zullen dat volgens Rothbard en de zijnen in de praktijk meestal niet doen om onaangename sancties van de vereniging te voorkomen, zoals een consumentenboycot, een anti-reclamecampagne, of blokkades van de wegen naar en van de bedrijven, om maar iets te noemen.

Op het eerste gezicht zou men geneigd kunnen zijn de kritarchie af te doen als een wereldvreemde utopie. Rothbard meent echter in een ver verleden een voorbeeld van een dergelijke libertaire samenleving gevonden te hebben: Ierland in de vroege Middeleeuwen, voor de komst van de Normandische Engelsen.⁶⁷ Het groene eiland was toen verdeeld in vele kleine koninkrijkes (*túath*), die echter niet scherp afgebakend waren. De koning (*rí*) had oorspronkelijk een sacrale functie, maar was na de bekering tot het christendom vooral een leider in oorlogstijd; 'he neither made the law nor enforced public or private justice', aldus de Ierse geschiedkundige D. Ó Corráin.⁶⁸ De rechtspraak was in handen van de

brehon, een tamelijk gesloten stand – Ó Corráin noemt deze zelfs een kaste. Het recht dat zij sprak was ‘the immemorial custom of society, preserved orally by the poets and finally committed to writing by a number of law-schools in the 7th, or perhaps in the 6th century’.⁶⁹ Voor de handhaving van het recht zorgden niet zozeer de koningen als de burgers zelf, met hulp van onderlinge waarborgen – ‘netwerken’ zouden we nu zeggen – ook over de grenzen van de *túath* heen. Daarbij genoten vazallen bescherming van hun leenheer, en steunden hem natuurlijk wanneer dat nodig was. Het oude Ierland dat Rothbard als ideaal ziet, was een feodale en hiërarchische samenleving, waar eer en privilege minstens even waardevol werden geacht als individuele vrijheid en eigendom. Het was ook allerm minst een geweldloze samenleving, al nam het geweld doorgaans geen massale vormen aan.⁷⁰

Aangezien geweld (tegen personen en hun bezit) in libertarische ogen het absolute kwaad belichaamt, is het de vraag of Rothbard wel zo’n gelukkig voorbeeld gekozen heeft. Het is misschien wel een realistisch voorbeeld, ook voor een libertarische samenleving in de toekomst. Utopieën worden soms verwezenlijkt op een manier die zowel voor- als tegenstanders verrast. Ook als men met Barry instemt dat een parlement in een moderne verzorgingsstaat niet gauw zal besluiten die staat af te breken, kan men de mogelijkheid niet uitsluiten dat deze staat geleidelijk afbrokkelt en uitgehold raakt, zonder dat van bewust beleid sprake is. Parlementen blijven wel wetten vaststellen, maar deze worden steeds minder uitgevoerd; onwettig gedrag wordt gedoogd of zonder succes vervolgd; steeds meer groepen en netwerken in de samenleving doen geen beroep meer op de staat maar regelen hun problemen en conflicten onderling, vaak met hulp van internet; multinationale bedrijven en financiers worden steeds minder door een staat gecontroleerd of belast; politici verliezen contact met hun kiezers. Men kan dit proces samenvatten als ‘verplaatsing van de politiek’ – van het Binnenhof naar Brussel, de regio, de ambtenaren, maatschappelijke organisaties en individuen, rechters en advocaten.⁷¹

Men kan ook nog een stap verder gaan en het de overgang naar ‘nieuwe middeleeuwen’ of ‘virtueel feodalisme’ noemen.⁷² Evenals de *túath* in het oude Ierland zou de staat in deze nieuwe feodale orde alleen in oorlogstijd nog enige macht uitoefenen, maar verder de netwerken van bedrijven en individuen hun gang laten gaan. Door de staat benoemde en betaalde rechters blijven wellicht nog van belang, maar bemiddeling en arbitrage door particuliere instanties zouden belangrijker worden. Politieke partijen hebben dan uiteraard weinig meer te betekenen, al zullen ze nog wel bestaan. De Staten-Generaal krijgt nog minder te zeggen dan in de zestiende eeuw. Het Europees Parlement of de Algemene Vergade-

ring van de Verenigde Naties vervullen dan misschien de functie van de Rijksdag van het Heilige Roomse Rijk of het Concilie van de Katholieke Kerk. Kortom, de macht is verbrokkeld over zoveel instanties, dat individuen vrijwel onbeperkte vrijheid genieten – zolang ze niet door een of andere bandietenbende ontvoerd of vermoord worden.

Dit scenario wijst ons van het verre verleden naar een (niet al te verre) toekomst. Het volgende scenario begint al in die toekomst.

6. Virtuele of digitale representatie via informatie- en communicatietechnologie

‘Virtueel’ is afgeleid van het latijnse *virtus*: deugd, vermogen; het duidt soms op iets dat mogelijk maar niet werkelijk bestaat, soms op een optisch effect of een ander effect dat schijnbaar uit het niets voortkomt (virtueel brandpunt, virtueel beeld). In dit geval gaat het om representatie van burgers, zonder dat die daarbij direct vertegenwoordigers aanwijzen door middel van verkiezingen of loting. Moderne digitale informatie- en communicatietechnologie maakt het mogelijk, een willekeurige steekproef uit de bevolking of zelfs de hele bevolking deel te laten nemen aan politieke besluitvorming. Dat kan via de telefoon (de meest primitieve en arbeidsintensieve manier, alleen geschikt voor steekproeven), via interactieve kabeltelevisie en via op het internet aangesloten computers (meer geavanceerd en minder arbeidsintensief). In het meest extreme geval zouden zo alle politieke beslissingen door burgers thuis genomen kunnen worden – als het ware in een elektronische *εκκλησία* (volksvergadering). Theoretisch zou in een zo pure directe democratie geen sprake meer zijn van representatie; in de praktijk echter valt te verwachten dat slechts een klein deel van de burgers bereid is om zoveel tijd achter de computer thuis te besteden – ongeveer zoveel als een kamerlid tegenwoordig in de Tweede Kamer doorbrengt – zodat onbedoeld toch een selectie plaats zou vinden van deelnemers aan de besluitvorming. Aangezien die selectie moeilijk te sturen of zelfs te controleren zou zijn, lijkt de kans groot dat deze virtuele volksvertegenwoordiging weinig legitimiteit zal genieten. Dat zal *a fortiori* het geval zijn zolang slechts een minderheid van (over het algemeen hoog opgeleide) burgers aangesloten is op het internet.⁷³

Erg waarschijnlijk lijkt deze optie niet, al is het nog te vroeg om hierover overtuigende uitspraken te doen. Elektronische referenda zijn voor zover bekend nog niet gerealiseerd, maar alleen gesimuleerd. De deelname daaraan was uiteraard beperkt, zij het niet onbeduidend.⁷⁴ De meeste auteurs verwachten hiervan toch vooral een aanvulling op en geen vervanging van de parlementaire democratie.⁷⁵

Een interessant alternatief dat wel de parlementaire democratie zoals wij die kennen drastisch zou veranderen, is voorgesteld door het Kiezers Collectief, dat in 1998 werd opgericht door H. Steinen en datzelfde jaar nog aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam.⁷⁶ Het Kiezers Collectief wil bewust geen partij zijn, omdat de oprichters vinden dat partijen vroeg of laat de belangen van hun (actieve) leden laten prevaleren boven het algemeen belang.⁷⁷ Hun ideaal is een parlement dat volledig de opvattingen van de burgers weerspiegelt. Men denkt dat via een aantal stappen te kunnen verwezenlijken.

In de eerste plaats zouden niet partijen maar individuele burgers kandidaten moeten stellen voor het parlement. Die kandidaten zouden zich via internet aan de kiezers voor kunnen stellen, waarna die eventueel in verschillende rondes een selectie maken (vergelijkbaar met de open verkiezingen of *primaries* in sommige Amerikaanse deelstaten). Kandidaten zouden zich nog wel op grond van ideologische verwantschap bij een partij aan kunnen sluiten, mits die zich niet bemoeit met de selectie – zij zou kandidaten in alfabetische volgorde op haar lijst dienen te plaatsen en de kamerzetels moeten toekennen aan de kandidaten met de meeste voorkeurstemmen.

In de tweede plaats zouden de gekozen parlementsleden voorafgaand aan elke belangrijke stemming een opiniepeiling moeten laten houden onder een representatieve steekproef van de kiezers. Indien dan bijvoorbeeld blijkt dat 60% van de kiezers voor en 35% tegen een bepaald voorstel is, stemt het parlement in dezelfde verhouding over dat voorstel. De kandidaten van het Kiezers Collectief hadden daarmee een begin willen maken, wanneer ze in de Tweede Kamer verkozen zouden zijn. Zolang het gros van de kiezers nog niet op internet is aangesloten, zou een dergelijke peiling door een onafhankelijk bureau (zoals Inter/View) uitgevoerd moeten worden.

In de derde plaats wil het Kiezers Collectief referenda mogelijk maken. Misschien ook het volksinitiatief, vooral in het geval dat de kamermeerderheid het zojuist genoemde beginsel niet trouw blijft en de wensen van de meerderheid van de burgers naast zich neerlegt – al staat dit niet met zoveel woorden in het program.

Steinen en zijn Kiezers Collectief hebben nog niet de kans gekregen hun ideaal te verwezenlijken, dus zullen veel vragen over hun project voorlopig onbeantwoord blijven. Zullen kamerleden niet regelmatig in gewetensnood komen als de meerderheid van de burgers anders denkt dan zij – met name over ethische kwesties in engere zin zoals euthanasie en prostitutie, maar ook over zaken als vreemdelingenbeleid of sociale zekerheid die eveneens een ethische kant hebben? Mogen ze in dat geval afwijken van het weerspiegelingsprincipe? En wat riskeren ze als ze dat

doen – teruggeroepen te worden door de kiezers, een moderne vorm van ostracisme? En wie garandeert de onafhankelijkheid van het bureau dat de mening van de bevolking moet peilen? Enquêtevragen kunnen bedoeld of onbedoeld heel suggestief zijn. In een interactief onderzoek kunnen mondige burgers wel kritisch commentaar leveren op suggestieve vragen, maar verwerking van dat commentaar is zo arbeidsintensief dat het in de meeste gevallen waarschijnlijk genegeerd zal worden.

Een heel andere vraag is of deze radicale vorm van virtuele representatie ooit werkelijkheid zal worden. Gevestigde belangen zullen zich er waarschijnlijk langdurig tegen verzetten. Niettemin zouden onderdelen van het program van het Kiezers Collectief wel degelijk verwezenlijkt kunnen worden. Tot op zekere hoogte gebeurt dat immers al: de invloed van opiniepeilingen op de politieke besluitvorming valt nu reeds moeilijk te loochenen, ook al moet men zich ook hier hoeden voor overdrijving (zie de relativerende bijdrage van H. Anker in dit Jaarboek). Politieke partijen zullen als gevolg daarvan niet verdwijnen, maar wel invloed en beginselvastheid verliezen en uiteindelijk misschien alleen in verkiezings-tijd optreden om bepaalde kandidaten te steunen. De politicologen P. Depla en K. Schalken achtten dit ‘Amerikaanse’ scenario in Nederland minder waarschijnlijk, maar wellicht is de wens hier vader van de gedachte?⁷⁸

Hoe dan ook, informatie- en communicatietechnologie zullen waarschijnlijk veranderingen teweeg brengen in de politieke representatie. Dit is dan ook het enige gevaar voor de toekomst van politieke partijen dat Yania in zijn eerder aangehaalde beschouwing wil erkennen, ook al relateert hij dit onmiddellijk⁷⁹.

Conclusies

Het einde van deze politieke reis is bereikt, het is tijd om een aantal conclusies te trekken. In de eerste plaats stemmen critici van representatie via partijen vaak opvallend overeen in hun argumenten. Partijen zouden eigen materiële of ideologische belangen najagen in plaats van de algemene belangen van het volk te behartigen. Ze manipuleren verkiezingen met behulp van verfijnde reclametechnieken, in kostbare campagnes die door particuliere belangenorganisaties of belastingbetalers gefinancierd worden. Voor zover ze vroeger nog (socialistische) idealen hadden verdedigd, streven ze nu alleen naar zetelwinst en regeringsmacht. Hun macht over de selectie van volksvertegenwoordigers valt democratisch nauwelijks te controleren, en vergroot de kloof tussen politiek en burger. De door partijen gestelde kandidaten vormen noch in hun opvattingen

noch in hun sociale achtergrond een afspiegeling van het volk dat zij dienen te vertegenwoordigen.

In de tweede plaats bleken partijen noch theoretisch noch historisch gezien onmisbaar als instrument voor politieke representatie. Beroepsorganisaties (corporaties), arbeidersraden, door loting aangewezen burgers, lokaal bekende personen of advocaten zouden die functie ook kunnen vervullen en hebben dat in sommige gevallen reeds gedaan.

Daarbij past meteen een dubbel voorbehoud. Op een enkele uitzondering na zijn de verschillende alternatieve vormen van representatie weinig duurzaam gebleken. Niet zelden ontvaardden ze vrij snel (zo niet onmiddellijk) in een autoritair bewind waaraan de representatieve organen slechts een schijn van legitimiteit verleenden, maar die ze niet meer democratisch konden controleren. Een interessante uitzondering betreft de Atheense democratie met haar door loting samengestelde Raad en voor alle vrije (manlijke) burgers toegankelijke volksvergadering: een systeem dat (weliswaar in een ver verleden) langer bestaan heeft dan onze moderne partijdemocratie tot nu toe. Deze vorm van directe democratie lijkt ook voor de toekomst niet helemaal onbruikbaar, vooral indien ze met digitale of virtuele representatie gecombineerd zou kunnen worden.⁸⁰ Een andere serieuze mogelijkheid lijkt de libertarische 'kritarchie', al dan niet in een neofeodale context. Deze alternatieven hebben gemeen dat ze de afstand tussen representanten en gerepresenteerden reduceren (althans in theorie). Getrapte vormen van representatie zoals corporatisme en (in mindere mate) radendemocratie doen die afstand eerder toenemen (al wordt dat bij de radendemocratie in theorie gecompenseerd door imperatief mandaat en terugroepingsrecht). Wat echter sortitieve en digitale representatie in onze tijd aantrekkelijker kunnen maken, is het feit dat zij het politiek domein als zodanig niet aantasten. Radendemocratie, corporatisme en in zekere zin ook de individuele libertarische representatie laten de politiek min of meer oplossen in de samenleving – in politicologenjargon: belangen worden dan direct politiek gearticuleerd en al dan niet in beleid omgezet, maar niet meer geaggregeerd en tegen elkaar afgewogen. Dit is de derde conclusie die men uit het voorgaande kan trekken.

De vierde conclusie kan men eveneens als kanttekening bij de tweede stelling beschouwen. Ook al schaft men partijen formeel af, in een complexe samenleving steken ze toch in enigerlei vorm vroeg of laat weer de kop op. Athene kende zijn politieke vriendenclubs, corporatieve staten hun massaorganisaties, in de socialistische radenrepublieken speelden communistische partijen een beslissende rol, in Oeganda treden oude partijen weer bijna openlijk op en in Libië fungeren de revolutionaire comités als een chaotische voorhoedepartij en staan ballingen te popelen

om hun oppositiepartijen te legaliseren. Ook in een libertarische of virtueel-feodale samenleving zullen partijen waarschijnlijk overleven, zij het in sterk vermagerde gestalte – als actiegroepen of losse netwerken van gelijkgezinden. De conclusie moet dan ook luiden dat pogingen om politieke partijen te elimineren, op termijn gedoemd zijn te mislukken. Het beeld dringt zich op van de Hydra: een monster uit de Griekse mythologie met vele koppen, die als ze afgeslagen worden, onmiddellijk weer aangroeien...

noten

¹ Nathan Yanai, 'Why do political parties survive? An analytical discussion', in: *Party Politics*, 5 (1999), 1, 5-17.

² Uiteraard wordt hier het corporatisme als politieke stroming of (partiële) ideologie bedoeld, niet de academische term waarmee politicologen sinds de jaren zeventig allerlei vormen van belangenbehartiging in de publiekrechtelijke sfeer aanduiden. Zie voor een helder overzicht: Peter J. Williamson, *Corporatism in Perspective. An Introductory Guide to Corporatist Theory*, Londen, 1989, 1-20.

³ Othmar Spann, *Der wahre Staat*, Deel 5 verzameld werk, Graz, 1972 (1921), 36, 40.

⁴ *Ibidem*, 315.

⁵ *Ibidem*, 313.

⁶ *Ibidem*, 341.

⁷ Emmerich Tálos en Walter Manoschek, 'Politische Struktur des Austrofaschismus', in: idem, red., *Austrofaschismus. Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934-1938*, Wenen, 1988, 75-119, i.h.b. 77; zo ook F.L. Carsten, *Fascist Movements in Austria. From Schönerer to Hitler*, Londen/Beverly Hills, 1977, 236-237; voorts: Martin Schneller, *Zwischen Romantik und Faschismus. Der Beitrag Othmar Spanns zum Konservatismus der Weimarer Republik*, Stuttgart, 1970, 110.

⁸ Tálos en Manoschek, *op.cit.*, 80-82.

⁹ *Ibidem*, 87-94; zo ook Carsten, *op.cit.*, 236.

¹⁰ Carsten, *op.cit.*, 239-241.

¹¹ Schneller, *op.cit.*, 18.

¹² Gaetano Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, New York, 1973 (1961), 414-423; een iets roziger beeld schetst J.F. Otten, *Het Fascisme*, Amsterdam, 1928, 122-155.

¹³ Schneller, *op.cit.*, 165-171.

¹⁴ E. Brongersma, *De opbouw van een corporatieve staat. Staatkundige en maatschappelijke grondbeginselen der Portugeesche grondwet van 19 maart 1933*, Utrecht, 1940, 71, 115-116, 207.

¹⁵ Uitvoerig beschreven door A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Assen, 1968.

¹⁶ C.P.M. Romme, *De corporatiën in den staat*, Amsterdam, 1935, 30; zie ook De Jonge, *op.cit.*, 301-307. De Commissie-Goseling, die binnen de RKSP ad-

vies uitbracht over wijzigingen in het staatsbestel, wilde wel een corporatief orgaan met adviserende bevoegdheden instellen, maar daar voelde Romme, ook lid van de commissie, juist weinig voor.

¹⁷ Williamson, *op.cit.*, 36, 44; zie ook David Scott Palmer, 'The Politics of Authoritarianism in Spanish America', in: James M. Malloy, red., *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pittsburgh, 1977, 377-412.

¹⁸ O. Anweiler, *Die Rätebewegung in Russland 1905-1921*, Leiden, 1958, 45-61; zie ook E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, dl. I, Harmondsworth, 1966, 59-60.

¹⁹ Eberhard Kolb, *Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918-1919*, Frankfurt am Main, 1978 (1962), 62-70, 328-358.

²⁰ Rudolf Tökes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic*, New York, 1967, 151-152.

²¹ Karl Marx, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, Berlijn, 1972 (vijfde druk); overigens week de Commune op wezenlijke punten af van de radenrepublieken van 1917-1919; zo was er in Parijs geen functionele representatie, tenzij men de comités van de Nationale Garde als zodanig beschouwt; zie o.a. Stewart Edwards, *The Paris Commune 1871*, London, 1971; en R.B. Rose, 'The Paris Commune: the last episode of the French Revolution or the first dictatorship of the proletariat?', in: Eugene Kamenka, red., *Paradigm for Revolution? The Paris Commune 1871-1971*, Canberra, 1972, 12-29.

²² Hans Manfred Bock, *Geschichte des "Linken Radikalismus" in Deutschland. Ein Versuch*. Frankfurt am Main, 1976, 74 -116.

²³ Otto Rühle, *Von der bürgerlichen zur proletarischen Revolution*, Berlijn, 1972 (1924), 37.

²⁴ *Ibidem*, 51.

²⁵ Anton Pannekoek, *Partij, raden, revolutie* (samengesteld door Jaap Kloosterman), Amsterdam, 1970, 68-79, 111-114, 125. Voorts: Anton Pannekoek (P. Aartsz), *De arbeidersraden*, Amsterdam, 1971 (1946), 152-153.

²⁶ Pannekoek, *De arbeidersraden*, 35, 155-162.

²⁷ Bock, *op.cit.*, 230-252; Richard Gombin, *Les origines du gauchisme*, Paris, 1971, 99-151.

²⁸ PSP, *Aktieprogramma PSP 1977-1981. Voor een werkelijk socialistische politiek*, Amsterdam, 1977, 9.

²⁹ Wilfried Gottschalch, *Parlamentarismus und Räte-demokratie*, Berlijn, 1968, 17-31; Johannes Agnoli, *Die Transformation der Demokratie*, Frankfurt am Main, 1968, 31-36.

³⁰ Richard S. Katz en Peter Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy', in: *Party Politics*, 1 (1995), 1, 5-28.

³¹ Agnoli, *op.cit.*, 55, 68.

³² Rühle, *op.cit.*, 72.

³³ Pannekoek, *De arbeidersraden*, 39; *Partij, raden, revolutie*, 124.

³⁴ Kolb, *op.cit.*, 351.

³⁵ J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, 62-83; H. te Velde, 'Constitutionele politiek: de parlementair-

politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, red., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998, 146-181.

³⁶ Lawrence Ziring, *Pakistan in the Twentieth Century. A Political History*, Karachi, 1997; Thomas P. Ofcansky, *Uganda: Tarnished Pearl of Africa*, Boulder, 1996; Jon Kraus, 'Political Party Failures and Political Responses in Ghana', in: Kay Lawson en Peter H. Merkl, red., *When Parties Fail. Emerging Alternative Organizations*, Princeton, 1988, 464-499.

³⁷ Mikael Karlström, 'Imagining Democracy: Political Culture and Democratization in Buganda', in: *Africa*, 66 (1996), 4, 485-505.

³⁸ Nelson Kasfir, 'The Ugandan elections of 1989. Power, populism and democratization', in: Holger Bernt Hansen en Michael Twaddle, red., *Changing Uganda. The Dilemmas of Structural Adjustment & Revolutionary Change*, Londen, 1991, 247-278; Lawrence Ziring, *op.cit.*, 228, 249.

³⁹ François Burgat, 'Qadhafi's Ideological Framework', in: Dirk Vandewalle, red., *Qadhafi's Libya, 1969 to 1994*, New York, 47-63; zie ook: Shawky S. Zeidan, 'Politics and Government', in: Helen Chapin Metz, red., *Libya: a country study*, Washington, 1989, 171-235.

⁴⁰ Zie Moncef Djaziri, 'Creating a New State: Libya's Political Institutions', in: Vandewalle, *op.cit.*, 177-200; Lillian Craig Harris, *Libya: Qadhafi's Revolution and the Modern State*, Boulder, 1986, 57-65.

⁴¹ Hanspeter Mattes, 'The Rise and Fall of the Revolutionary Committees', in: Vandewalle, *op.cit.*, 89-112.

⁴² Dit wordt helder geanalyseerd in: Dirk Vandewalle, *Libya since independence. Oil and state-building*, Ithaca/Londen, 1998.

⁴³ *Ibidem*, 165-190; Lisa Anderson, 'Qadhafi's Legacy: An Evaluation of a Political Experiment', in: Vandewalle, *Qadhafi's Libya*, 223-237; Zeidan, *op.cit.*, 188-192; Burgat, *op.cit.*, 60-61.

⁴⁴ Apolo R. Nsibambi, 'Resistance councils and committees: a case study from Makerere', in: Hansen en Twaddle, *op.cit.*, 279-296; zie ook: Thomas P. Ofcansky, *op.cit.*, 60.

⁴⁵ Peter Vermaas, 'Tanks op de campus', in: *De Groene Amsterdammer*, 10 februari 1999, 8-9; *NRC Handelsblad*, 8 december 1998 en 28 juni 2000.

⁴⁶ Dag Anckar en Carsten Anckar, 'Democracies without parties', in: *Comparative Political Studies*, 33 (2000), 2, 225-247.

⁴⁷ Sommige politici niet: in 2000 werd een Bonapartistische Partij Nederland (BPN) opgericht die hier een soortgelijk systeem wilde invoeren; zie 'De essentiële punten van het bonapartisme', op de website van de BPN: <http://bpn.homepage.com/nederlands/essentie/htm>, 29 september 2000.

⁴⁸ Bernard Manin, *The principles of representative government*, Cambridge, 1997, 8-79; zie ook M.I. Finley, *Democracy, Ancient and Modern*, Londen, 1973.

⁴⁹ Manin, *ibidem*.

⁵⁰ Barbara Goodwin, *Justice by lottery*, New York, 1992, 3-23.

⁵¹ *Ibidem*, 5, 45-46, 120-121.

⁵² Ernest Callenbach en Michael Phillips, *A Citizen Legislature*, Berkely/Bodega CA, 1985.

⁵³ *Ibidem*, 21.

⁵⁴ R.K. Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, Cambridge, 1988, 80.

⁵⁵ *Ibidem*, 152-156.

⁵⁶ A.H.M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford, 1977 (1957), 3; zie ook Sinclair, *op.cit.*, 73-76.

⁵⁷ J. Thorley, *Athenian Democracy*, Londen/New York, 1996, 22-50; Sinclair, *op.cit.*, 106-114; Jones, *op.cit.*, 105.

⁵⁸ Althans volgens de hier geraadpleegde bronnen: Jones, Thorley en Sinclair; voorts Finley, *op.cit.*.

⁵⁹ Twee keer met succes (in 411 en in 404 voor Christus, al werd de democratie na een jaar weer hersteld); zie Sinclair, *op.cit.*, 142; Jones, *op.cit.*, 130-132.

⁶⁰ Zie de reacties van M. Margolin en J. Vasconcellos in Callenbach en Phillips, *op.cit.*, 73-78 resp. 87-89.

⁶¹ Murray N. Rothbard, *For a New Liberty. The Libertarian Manifesto*, New York, 1978. In Nederland bestaat overigens ook al sinds de jaren zeventig een Libertarisch Centrum Nederland, dat echter niet als partij wil optreden (interview met T.Th.A.J. Manders, lijststaanvoerder van de Libertarische Partij, 11 april 1994 te Amstelveen). De Libertarische Partij haalde in 1994 slechts 2.841 stemmen en nam in 1998 niet deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen maar blijft wel actief, getuige haar website (www.xs4all.nl/~hattum/lp/index.htm).

⁶² Rothbard, *op.cit.*, 1-19; beknopter nog bij Martin Masse, 'Qu' est-ce que le libertarisme?', in: *Le Québécois Libre*, 7 maart 1998.

⁶³ Rothbard, *op.cit.*, 23-44.

⁶⁴ Norman P. Barry, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, Basingstoke, 1986, 193.

⁶⁵ Interview met Manders.

⁶⁶ Zie Barry, *op.cit.*, 190-196; om die reden acht hij het uitermate onwaarschijnlijk dat ooit een parlementaire meerderheid zal besluiten de staat af te schaffen.

⁶⁷ Rothbard, *op.cit.*, 231-232.

⁶⁸ Donncha Ó Corráin, *Ireland before the Normans*, Dublin, 1972, 28.

⁶⁹ *Ibidem*, 75.

⁷⁰ Zie de door Rothbard met kennelijke instemming aangehaalde inleiding van Kathleen Hughes in A.J. Otway-Ruthven, *A History of Medieval Ireland*, Londen, 1968, 1-33.

⁷¹ Mark Bovens e.a., *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*, Amsterdam, 1995.

⁷² Alain Minc, *Le nouveau Moyen Âge*, Parijs, 1993; A. Moshowitz, 'Virtual Feudalism: A Vision of Political Organization in the Information Age', in: P.H.A. Frissen, A.W. Koers en I.Th.M. Snellen, red., *Orwell of Athene? Democratie en informatiesamenleving*, Den Haag, 1992, 285-300.

⁷³ Dit is dan ook een belangrijk bezwaar tegen deze vorm van representatie, onder meer verwoord door de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) in het rapport *De grenzen van de Internetdemocratie*, Den Haag, 1998, 10-13.

⁷⁴ Voor een beknopt overzicht zie J.A.G.M. van Dijk, 'Teledemocratie: mogelijkheden en beperkingen van nieuwe media voor burgerschap', in: *Beleid en maatschappij*, 18 (1991), 3, 142-149; P.W. Tops en P. Depla, 'Politieke partijen in het digitale tijdperk: de technologische uitdaging', in: Gerrit Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994, 87-106; uitvoeriger: F. Christopher Arterton, *Teledemocracy. Can Technology Protect Democracy?*, Beverly Hills, 1987. Lokale experimenten in Nederland zijn grondig geanalyseerd door P. Depla, *Technologie en de vernieuwing van de lokale democratie*, Den Haag, 1995.

⁷⁵ Voor een literatuuroverzicht zie W.B.H.J. van de Donk en P.W. Tops, 'Informatisering en democratie: Orwell of Athene?' in: Frissen, Koers en Snellen, *op.cit.*, 31-74. Zie voorts de bijdragen van P.H.L. Kloppenborg en van H.J. Steen aan dezelfde bundel.

⁷⁶ Zij het met weinig succes: 1.668 stemmen; een kort portret van de 'partij' kan men vinden in: A.P.M. Lucardie, 'In de wachtkamer. Een portret van de partijen die in 1998 vergeefs hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1998 DNPP*, Groningen, 1999, 120-143, i.h.b. 125-126.

⁷⁷ Interview met H.T.J. Steinen, oprichter en lijstaanvoerder van het Kiezers Collectief, op 12 augustus 1998 in Apeldoorn; zie ook *Het Kiezers Collectief: de democratie, dat bent u! Uitgangspuntenprogramma verkiezingen 1998* en de website: <http://home.wxs.nl/~kiezerscollectief/>.

⁷⁸ P. Depla en K. Schalken, 'Nieuwe technologie: kans of bedreiging voor politieke partijen?', in: Frissen, Koers en Snellen, *op.cit.*, 339-346; zie ook Tops en Depla, *op.cit.*, 102-103.

⁷⁹ Yanai, *op.cit.*, 13-15.

⁸⁰ Zoals de classicus Anton van Hooff voorstelde in *NRC Handelsblad*, 30 april 1998.